

Краєзнавчий музей

Ігор КОЛЯДА, Сергій ВЕРГУН.
«... БУВ ПЕРШИМ НАВЧИТЕЛЕМ
НАЦІОНАЛЬНОГО УСВІДОМЛЕННЯ!»
До 135-річчя з дня народження
краєзнавця
Костя Кушніра-Марченка

Ігор КОЛЯДА,
доктор історичних наук, професор,
Сергій ВЕРГУН,
Інститут історичної освіти НПУ імені М.П.Драгоманова

«... БУВ ПЕРШИМ НАВЧИТЕЛЕМ НАЦІОНАЛЬНОГО УСВІДОМЛЕННЯ!» До 135-річчя з дня народження краєзнавця Костя Кушніра-Марченка

Мало яке місто чи село сучасної України може похвалитися наявним ретельним дослідженням з історії рідного краю. Здебільшого причиною цьому є банальна відсутність наукових робіт по цій проблематиці. Лише подвижницька діяльність місцевих краєзнавців в деякій мірі сприяє подоланню прогалів у дослідженнях історії малої батьківщини. Таким краєзнавцем-аматором був земляк одного із співавторів статті — священик із селянської родини Кость Федорович Кушнір-Марченко (1877—1958).

Краєзнавчі напрацювання дослідника-аматора вирізняються різноплановістю наукових пошуків, які включають зібраний роками фольклорний, краєзнавчий, етнографічний, археографічний, генеалогічний та архівний матеріали. Живучи в селі та маючи лише за плечима початкову освіту (рівня реального народного училища), він зумів залишити після себе 9 томів рукописних щоденників та 7 тисяч аркушів дослідницьких матеріалів (Ф. 133. Інститут рукописів Національної бібліотеки України ім. В.Вернадського).

Персоналізація нашої історії науки, розширення досліджень у галузі біографістики вивчення життєвого шляху та наукової спадщини краєзнавця-аматора К.Ф.Кушніра-Марченка — дослідника, який все своє життя присвятив пристрасті дослідження історії рідного краю, є актуальною проблемою, що поглибить наші уявлення про маловідомих трударів — чорноробів краєзнавчої ниви.

Окремі аспекти біографії та матеріали з краєзнавчих досліджень історичної спадщини краєзнавця Костя Федоровича Кушніра-Марченка подано й узагальнено у ряду наукових студій, зокрема у статтях С.Біло-

кона [2], Н.Миронець та І.Хоменка [3] та публіцистиці Т.Рогозовської [4].

Народився Кость Федорович Кушнір-Марченко 15 травня 1877 року у селянській багатодітній родині середнього достатку в селі Мойсінцях, яке у той час належало до Золотоніського повіту Полтавської губернії. (Зараз село Придніпровське, Чорнобаївського району, Черкаської області.) Школи в селі не було, то читати церковні книжки Кость навчився у сільського діда, який писати та рахувати сам не вмів, то й учня не навчив [5, Арк. 12]. «Від 1885 року я вивчився читати книги і з того часу завжди з бажанням» [6].

У 1886 році поступив у Мойсінське народне училище, яке тільки-но відкрилося в селі, закінчив його достроково у 1889 р. Про це свідчить, зокрема, свідоцтво Золотоніської повітової училищної ради: «Золотоніська повітова училищна рада засвідчує, що Констянтин Федорович Кушнір, син козака с.Мойсінець, Мойсінської волості Золотоніського повіту Полтавської губернії, нар.15 травня 1877року, православного віросповідання, успішно закінчив курс навчання в Мойсінському початковому народному училищі, і тому має право на пільгу, установлену пунктом 4-м статті 56 Закону про військову повинність. Видано 19 жовтня 1889 року» [7, Арк. 1].

Успішне закінчення Мойсінського народного училища дозволило молодому Кості Кушніру отримати рекомендацію училищної ради для вступу до гімназії, а сільський священник радив віддати його на виховання до семінарії [8, С.535].

Прищеплена з молоком матері любов до рідного краю стала захопленням хлопця протягом всього життя. З неабияким інтересом малий Кость слухав

народні перекази, легенди, розповіді старих людей про славних козаків, які доводяться тобі прадідами, про татарські набіги та боротьбу з поляками, про круті схили Дніпра, які часто боронили наші землі від загарбників. Землі, на яких ріс майбутній краєзнавець, були істинно козацькими, уяву малого тривожили козацькі могили в полі, балки, ями, кріпосні вали фортець, найбільшою з яких була козака фортеця містечка Іркліїв, де славно служили Україні козаки Іркліївського полку. Особливу зацікавленість у юнака викликало з'ясування історії походження його подвійного прізвища, пізніше в ініціалах історика з'являлася лише перша його частина [9, С.535].

Ще у 15-річному віці він занотовує перші сторінки свого щоденника: «Костя Хведорів Кушнір-Марченко, Щоденник з 1892-го по 1908-й рік включно. Писаний з пастушеских років», в якому красномовно засвідчує про свої серйозні дослідницькі наміри: «Добре було б, якби писав я за чийм небудь керівництвом, а то лише по своєму дуже узькому дитячому світогляду» [10, С.60].

Досягши 18-річного віку, юнак змушений був піти на заробітки. Він працював грабарем. Земляні роботи на шахті були тяжкими і виснажливими. Року 1899, заробивши грошей, К.Кушнір-Марченко одружився на Анні Мойсеївні Шевченко. «Цей рік найважливіша, велика зміна в житті. Почалося життя з жінкою Анною Мойсеївною Шевченко. Травень 1899 на службі у ратниках в Золотоноші. Відбув я свій навчальний збір у ратниках Державного Ополчення» [11, Арк.34]. Родина згодом поповнилась дітьми.

Але буденні клопоти по господарству, родинні проблеми, сімейні турботи не завадили Костю Федоровичу займатися улюбленою справою: знаходити вільний час для читання. Незважаючи на не досить значні родинні достатки, краєзнавець-початківець розуміє необхідність самоосвіти і тому левову частку своїх заробітків він витрачає на поповнення своєї бібліотеки. Про свої покупки книг він завжди занотовував на сторінках свого щоденника, при цьому обов'язково вказуючи ціну і місце де була куплена книжка та яку інформацію він для себе з неї взяв. Одного разу, в листі до Л.Падалки, К.Кушнір подав цілий список з переліком книг та запитанням де і за яку ціну їх можна взяти. Професор Л.Падалка порадив йому не купувати книги, а брати їх в користування та робити необхідні для досліджень виписки. І ще дав краєзнавцю слушну пораду звертатися до самих авторів з проханням подарувати книги [12, Арк. 41].

Знайомство у 1906 році з професором Київського університету І.Луцицьким, дача якого була побудована в Журбиному хуторі, що неподалік Мойсінець, та з істориком, редактором «Киевской старины» В.На-

уменком відіграло ключову роль у становленні Кость Федоровича як краєзнавця-дослідника. Згодом професор І. Луцицький передплатив для нього газету «Наш путь», а В.Науменко обіцяв допомогти книгами з книгарні «Киевской Старини». Ось як краєзнавець пише про це: «Років тому уже з п'ять, з допомогою добрих людей, спромігся я познайомитися з професором Київського університету І. В. Луцицьким (він улітку живе на своїм хуторі, недалечко од нашого села). Був я у нього два рази і питався, чого мені було треба. Він, хай йому легко згадається, багато розказував про давнину нашого краю, про те, як колись люде заселяли нашу землю; казав, що єсть у Київському університеті так звана «Румянцевская опись», котра зроблена у 1767 році і у котрій описане кожне село окремо і дуже подрібно: про сім'ю, хати, повітки, скот, свині, скільки у кого землі, в яким урочищі і т. д. Наостанці подарував, спасибі йому, дві книжки своїх трудів, де зняті копи старих купчих на мужичу землю і казав, що можна і мені там, у Києві, зняти копії, з чого мені треба» [13, С.61].

У 1908 р. К.Ф.Кушніра-Марченко було обрано волосним старшиною в Мойсіньській волості. Саме у цей період до його рук потрапив волосний архів з 1861 року, де він знайшов ревізькі «сказки» 10-ї ревізії 1858 року за всі села

волості. Ось тоді і виникає у допитливого селянина прагнення дослідити родоводи односельців. «Як подумаєш, скільки на віку людини перед очима у неї усього пройде! То ж сам багато бачиш, а скільки ж то часу і людей проминуло до нас?.. На цих думках я часто становлюсь і дуже бажаю знайти такі джерела, звідкіль можна б узнать, коли уперше з'явилися наші села, хто у їх перший одчався жить на такім, як тоді було, дикім та звірнім Дніпровім побереж'ї?» — згодом напише Кость Федорович у своїй статті «Чи не можна — чи не треба», яка була опублікована в журналі «Гістник Золотоношського сільськогосподарського общества» у 1911 р. і передрукована С.І.Білоконем у журналі «Пам'ятники України» (1987. — №3, — СС.59—60) [13, С.61].

Бажання віднайти інші ревізькі книги спонукає дослідника-початківця розпочати листування з різними офіційними установами та відомими вченими. У пошуках необхідних йому історичних першоджерел він написав листа до Полтавської Казенної палати з проханням повідомити, які є в її архіві «сказки» і чи можна зняти з них копії. Про це він писав у своїй статті: «...Кинувся я до «Ревізьких сказок», де переписані наші діди і прадіди. Уперше кинувсь я у Золотоношське казначейство з такою думкою, що як збирали колись подушне, то там і ті сказки є. Питався колишнього счетовода, чи є у їх в архіві те-то і те, а він одповів, що їх архів в безладдя, і він не знає про це; казав, що є діла з 1834 року і радив послать прохання у Полтавську Казенну Палату, буцімто вона щось одвітить. Успів я знайти «сказки» тільки у своїй волості; найшов

Лев Падалка

— № 10 «ревізських сказок», писаних у 1858 році, і там укаzuється, що № 9 був у 1850-му році. Цієї «сказки» я не знайшов, а як потрудився ще, то знайшов у Золотоношській волості, на горищі, № 8, писаний у 1835 році, і там укаzuється, що № 7 був у 1817 році. А коли ж був № 6-й, 5-й, 4-й, 3-й, 2-й, 1-й і де їх можна достать? З таким важливим для мене запитанням я і кинувся у Полтавську Казенну Палату і написав туди цілого великого листа, у якому питав про своїх предків, гетьманських козаків, про одбої од татар і поляків, про заснування наших сел і розділ землі, і наостанці просив Палату звистити мене листом, чи є в їх архіві ці всі документи і чи можна мені самому побувати у їх архіві і зняти потрібні мені копії. Незабаром Палата звистила, що не моє діло вмшуватись у їх архів, і упирається на та кії-то і такії статті. Ну, так і быть...» [15, Арк. 10].

Відповідь палати його не задовольнила, а, як писав, «тільки подразнила і надала мені більше охоти та сміливости писати: в інші наукові установи...» [16, С. 536].

За порадою свого друга професора І. Лучицького, Кость Кушнір-Марченко звертається до ректора Київського університету з проханням надання дозволу працювати з Румянцевською ревізією 1767. Отримавши дозвіл, К. Кушнір-Марченко у лютому 1911 р. приїздить до Києва і працює протягом 8 днів у рукописному відділі бібліотеки Київського університету святого Володимира. «... Прихожу в Університет; у перші з вулиці двері пройшов тихо, бо нікого біля їх не було, а коло других, скляних дверей старий придверник мене чогось злякався: «Чого — мовляв — ти, дядьку, сюди пресся?» Я був у старенькій, простій свитці і здавався йому якимсь дивним. Я зразу показав йому листа од Ректора, але він сам і не розібрав, а вже чиновник йому розкумекав, і каже мені, що можете йти прямо в бібліотеку. Я і пішов сам і насилу знайшов тих писарів, що там книжки записують. Мені там звеліли сісти коло столу, поки прийде завідуючий. Ось він скоро прийшов і повів мене через кімнати, де усе шафи, понабивані усякими книжками. — Боже! яких там книжок нема?!.. Найшли мені у шафі стару писану книгу, але так понаписувано там, що трудно розібрати.

В тій книзі описане наше село, та так гладко усе записане про те, що в кого є і хто чим заімався. Шкода, що не описано, яка тоді була одежа і що вона тоді коштувала. Все є те, про що казав професор І. Лучицький.

Зразу мені те писання трудно було читати, та не тільки мені, бо чиновник казав, що і у їх не всі це читають.

Походив я туди 8 день і все, що успів, позаписував собі на бумагу про своє село і про сусідські села, зняв скільки копій з купчих, як продавали мужики панам землю і по чому і як заорювали великі лани в степу при понятих од козаків. Шкода тільки, що там я не найшов, коли наші села заселились» [17, Арк. 11].

Не полишався осторонь селянин-краєзнавець і

подій суспільно-політичного життя. Про що свідчать такі записи у його щоденнику: «... Пішов Університет на профессорский ход и на 2 этаже найшов библиотеку, дивився на Румянцевскую опись за село Мойсенцы и получил разрешение на занятия». Крім того, Кушнір-Марченко відвідав контрактний ярмарок, Музей на Подолі (Київська духовна академія), побував на пам'ятній паніхиді з нагоди 50-х роковин смерті Т. Г. Шевченка. «3 професором Петровым беседовал за старину» — занотував у своєму щоденнику у 1911 р., описуючи свою поїздку до Києва, Кость Федорович [18, Арк. 18].

Під час Першої світової війни, будучи мобілізованим до лав російської армії, він не полишав свого інтересу до краєзнавчих студій, користуючись будь-якою нагодою, щоб відвідати історичні місця. Так, коли його військова частина розташувалася неподалік історичних місць, пов'язаних з Хмельниччиною, він відвідує козачі могили в Берестечку, де в 1651 році війська Богдана Хмельницького зішлись з поляками, і у своєму щоденнику описав враження від побаченого [19, С. 219].

К. Ф. Кушнір-Марченко, як і тисячі інших представників ліберально налаштованої інтелігенції, радо вітав повалення самодержавства в Російській імперії та національно-визвольні змагання українців, їхне прагнення до відродження національного

державного життя «4-го субота. Спав до 6 і порався, грів чай і пив, читав «Матерію і силу», і варив обід, суп з м'ясом і писав оце, на дворі сонячно але не ясно, пароплани не літають, туман і ходив в село до Самокатчиків і в їх чув, що у Росії пішов переворот і дома сидів читав, близько од нас стояли в землянках Драгуни, до їх приїхав їх Ескадр. к-р і прочитав, що «в Росії нові міністри, а старі усі арестовані», і всі кричали Ура, — Ура, — Ура, — я почув і вибіг з землянки, вони уже розв'їсели, гомонять, я розпитав, але вони добре не знають, кажуть буде: Юстиція, Конституція, вечором ми самі балагурили, що щось воно велике робиться в ці дні, загадали на завтра до 9 годин зібратися до штабу дивізії, буде читатись якийсь маніфест, а нам з Олексою їхати на станцію Радзивилі і достать нових газет. Попили чаю, а як заснув, то усе успокоїлось і не снилось» [20, СС. 197—198]. Очікування газет, їх загальне читання, наелектризоване повітря часу. «Поїхали додому, стало сонячно, тепло, сніг угинався і розтавав. Скрізь так тихо, любо, а десь далеко в великих городах рішається судьби Росії і династії... Скрізь раді, що царя нема і присягають до нового Н-ва, у мене від чужої радості йшли сльози з очей, а не знаю як там радіє чи боїться моя сім'я» [21, С. 199]. Получив з дому письмо, в одному конверті 5 од усих синів, усі звіщають, що є гроші, благополучіє і зима (5 березня)» [22, С. 204]. «... Чутка, що царя немає, дійшла до нашого села 7-го березня, але старі керівні установи не зразу змінилися. 14-го березня волосний сход вибрав замість старого волосного старшини во-

Іван Лучицький

Відкриття пам'ятника козацькій звитязі в с. Іркліїв

лосний комітет з двох осіб председателя і його помічника. 22-го березня вступили в свої права. Працював той комітет, як і бувши волосний старшина, існував він до 29 IX» [23, С.205].

Дивовижно починається 1918-й рік: «Рік возродження Неньки України!»

«24-го неділя лютого:... Отак пройшло Тарасове свято, перший раз вільне на Україні і уперве в Мойсінцях!!!» [24, Арк. 13].

1920-і рр. у житті краєзнавця були відзначені низкою життєвих випробувань. Щоденникові записи Костя Федоровича дозволяють уявити причини та картини голоду 1921—1922 рр. Одна із його нотаток у щоденнику досить красномовно описує селянські настрої та ставлення селян до політики більшовицької влади на селі: «...Друге дуже погане нам, — це продналог за урожай цього року!.. Боже, яка це кара од влади, отак скупо уродило та такий налог платить, видно буде великий голод» [25, Арк. 15]. У записях за лютий 1922 року автор журиться, що нічим платити податок та розповідає, що посилав сина міняти на хліб домашні речі, в тому числі й швейну машинку, але нічого не вдалося виміняти і «хоч здихай без хліба». У нотатках за 22 лютого 1922 року маємо змогу прочитати такий запис: «Могучий царь-голод що день то дужче притискує людей до страшного голодування! Люди різного зросту так і полізли по хатах за шматок хліба, а той шматок вже розсчитаний аж до Петра, а давать нічого!» [26, Арк. 16].

Але лихоліття голоду не зломали дух пізнання селянина — краєзнавця. Вивчені нами архівні матеріали засвідчують, що з середини 1920-х рр. він бере активну участь у національно-культурному житті рідного села: «... був завідуючим книгозбірною читальнею у своєму селі, членом сільради, членом церковної ради». Своєю любов до історії рідного краю намагався прищеплювати і молоді. Так, майбутній радянський прозаїк Іван Ле у своїх листах до свого двоюрідного дядька

К.Ф. Кушніра-Марченка з вдячністю писав про це: «...Пам'ятаю давнього, розумного, передового в своїх поглядах волостного старшину Костю Марченка (К.Ф. Кушніра). Він лічився мені двоюрідним дядьком, але відігравав роль більшу аніж рідні дядьки. Він був моїм першим навчителем національного усвідомлення! Перші українські книжки давав мені К.Ф. Кушнір!..» [27, Арк.4.].

У ці ж роки він розпочинає активну співпрацю з Всеукраїнською академією наук, видатними вченими істориками: М.Яворським, М.Ткаченком, М.Покровським та ін., продовжуючи свої дослідження історії Іркліївщини. З'являється його перша наукова публікація — «Ілля Новицький Охочекомонний Компанійський полковник останньої чверті XVII-го та поч. XVIII століття», Біографічно-критична замітка», опублікована в академічному виданні «Науковий збірник за рік 1929: Записки УНТ» (1929.

— Т.32. — СС.100—101). Характерний його підпис під цією публікацією: «Кость Кушнір-Марченко, селянин хлібороб, дослідник минулого Іркліївщини» [29, С.558].

Не оминув своєю увагою Кость Федорович і період колективізації, коли ламались віковічні засади селянського життя. Спочатку він схвально зустрів політику колективізації, спрямовану на створення колективних господарств, але неприйнятними для нього стали її насильницькі методи. Сторінки його нотаток досить образні та влучні. «...Виявляється: навкруги нашого села скрізь по селлах ніхто ніде ні гу-гу, балакун приїде то побалакає та з тим і поїде. Люди й думають так, що отак побалакає, похрипне та й покине ту балачку і колективізація минеться... Колективізуємся! на всі 100. Довго тягалися і вже й підтяглися У с Бузьках, Демках і Васютинцях забрали у «кулаків» — все, і з одягу, гроші, хліб, покинули голі і босі. О! це й біднякам поміч. Почали гуртами писатися в колектив лихо бачачи... По нашому селу почалися переселення з хати в Хату, заможних обибраних до бідних у хати, а бідних до заможних... По селу тримає велике страхіття а не на всіх; багато людей і радіють таким подіям, а багато

Панорама місцевості, де працював краєзнавець

трусяться незнаючи своєї майбутньої долі, яка вона буде?» [29].

Але у ці трагічні 1930-і рр., коли в Україні лютував голодомор, рятуючись від голодної смерті у сина в Миронівці, відданий своїй справі Кость Федорович продовжує справу свого життя: розшукує матеріали та пише історичний нарис про с. Миронівку, згадуючи роди Семеренків та інші [30, Арк. 35].

І на схилі літ, одержимий своєю пристрастю до вивчення історії малої батьківщини, продовжував цей подвижник краєзнавства невпинно збирати безцінні матеріали з історії рідного краю. Як і раніше активно веде переписку зі вченими АН УРСР, а ті в свою чергу намагаються всілякими способами допомогти сільському історико-генеалогу на його тернистому дослідницькому шляху «...За Вашою згодою рукописи трьох Ваших робіт, а саме: 1) «Минуле села Іркліїв»; 2) «Нарис Іркліївщини» і 3) «Сотник Іркліївський Павло Петрович Завойко і сотнева старшина» зберігаються нині в рукописному фонді Інституту історії АН УРСР. Найбільш цінною є найбільша за розміром з Ваших робіт — робота «Минуле села Ірклієва. Окремі уривки з цієї роботи варті того, щоб їх надрукувати. Та, на жаль, зараз Інститут історії не має такої можливості. З 1957 року на Україні має регулярно виходити спеціальний історичний журнал, в якому можливо можна буде надрукувати деякі уривки вашої роботи. Отже, якщо Ви не заперечуєте, то Ваші рукописи й надалі будуть зберігатися в рукописному фонді Інституту історії. Ваші рукописи виділені в окрему «справу». Якщо ж вони Вам потрібні, то напишіть, і ми Вам надішлемо...» [31, Арк. 2].

Ентузіаст-краєзнавець — Кость Федорович Кушнір-Марченко все своє життя присвятив дослідженню історії своєї малої батьківщини. Кількісний об'єм його краєзнавчих робіт викликали повагу і захоплення у відомих істориків АН УРСР, про що засвідчує його епістолярна спадщина. Життєва дорога сільського історика була тернистою. Народившись у небагатій селянській родині, вже змалку він змушений був заробляти самостійною працею грабаря. У підлітковому віці під впливом розповідей свого діда захопився історією і, як виявилось, на все життя. Потім була служба у царській армії та участь у Першій світовій війні. Будучи людиною наполегливою, навіть на фронті не полишав своїх краєзнавчих студій. Отримавши доступ до архівів вже у зрілому віці, витрачав свій вільний час заради досягнення своєї мрії — скласти детальну історію родів свого краю.

Краєзнавча та епістолярна спадщина, яку полишив після себе Кость Федорович, має великий інформаційний потенціал, який є малодослідженим і повинен бути широко представленим та науково узагальненим. Власне, треба донести до громадськості і малодосліджену постать самого подвижника історичного

краєзнавства на Черкащині — людини, яка протягом всього життя була віддана вивченню історії рідного краю, невтомно збираючи матеріали.

Історична спадщина К.Ф. Кушніра-Марченка вже привертала увагу істориків та краєзнавців, та її інформаційний потенціал далеко не вичерпаний і потребує ще свого ретельного дослідника.

Використані джерела та література

1. Інститут рукописів Національної бібліотеки України ім. В.Вернадського (далі м. ІР НБУ). — Ф. 133. Кушнір-Марченко Кость Федорович. Моя боротьба за вивчення минулого моєї батьківщини. — Спр. №12. — 221 арк.

2. Білокінь Сергій. Сільський історик-генеалог / С. Білокінь // Пам'ятники України. — 1987. — №3. — СС. 59-62.

3. Миронець Надія, Хоменко Іван. Подвижник історичного краєзнавства Кость Кушнір-Марченко / Н. Миронець, І. Хоменко // Спеціальні історичні дисципліни: Питання теорії та методики. Число 4, Част. 2. — К., 2000. — СС. 534-567.

4. Рогозовская Татьяна. Голос из моря / Т. Рогозовская // Зеркало недели. — №1, 15 января 2000.

5. ІР НБУ — Ф. 133. — №12 — Арк. 12.

6. ІР НБУ — Ф. 133. — №11; ІР НБУ — Ф. 133. — Арк. 12.

7. ІР НБУ — Ф. 133. — №62. — Арк. 1.

8. Цит. Миронець Надія, Хоменко Іван. Подвижник історичного краєзнавства Кость Кушнір-Марченко / Н. Миронець, І. Хоменко // Спеціальні історичні дисципліни: Питання теорії та методики. Число 4, Част. 2. — К., 2000. — С. 535.

9. Цит. Миронець Надія, Хоменко Іван. Подвижник історичного краєзнавства Кость Кушнір-Марченко / Н. Миронець, І. Хоменко // Спеціальні історичні дисципліни: Питання теорії та методики. Число 4, Част. 2. — К., 2000. — С. 535.

10. Цит. Білокінь Сергій. Сільський історик-генеалог / С. Білокінь // Пам'ятники України. — 1987. — №3. — С. 60

11. ІР НБУ — Ф. 133. — №11. — Арк. 34.

12. ІР НБУ — Ф. 133. — №12. — Арк. 41.

13. Цит. Білокінь Сергій. Сільський історик-генеалог / С. Білокінь // Пам'ятники України. — 1987. — №3. — С. 61.

14. ІР НБУ — Ф. 133. — №13. — Арк. 9.

15. ІР НБУ — Ф. 133. — №13. — Арк. 10.

16. Цит. Миронець Надія, Хоменко Іван. Подвижник історичного краєзнавства Кость Кушнір-Марченко / Н. Миронець, І. Хоменко // Спеціальні історичні дисципліни: Питання теорії та методики. Число 4, Част. 2. — К., 2000. — С. 536

17. ІР НБУ — Ф. 133. — №13. — Арк. 11.

18. ІР НБУ — Ф. 133. — №2. — Арк. 18.

19. ІР НБУ — Ф. 133. — №3. — Арк. 219.

20. ІР НБУ — Ф. 133. — №3. — Арк. 197-198.

21. ІР НБУ — Ф. 133. — №3. — Арк. 199.

22. ІР НБУ — Ф. 133. — №3. — Арк. 204.

23. ІР НБУ — Ф. 133. — №3. — Арк. 205.

24. ІР НБУ — Ф. 133. — №4. — Арк. 13.

25. ІР НБУ — Ф. 133. — №4. — Арк. 15.

26. ІР НБУ — Ф. 133. — №4. — Арк. 16.

27. ІР НБУ — Ф. 133. — №99-101. — Арк. 4.

28. Цит. Миронець Надія, Хоменко Іван. Подвижник історичного краєзнавства Кость Кушнір-Марченко / Н. Миронець, І. Хоменко // Спеціальні історичні дисципліни: Питання теорії та методики. Число 4, Част. 2. — К., 2000. — С. 558.

29. Цит. Рогозовская Татьяна. Голос из моря / Т. Рогозовская // Зеркало недели. — №1, 15 января 2000.

30. ІР НБУ — Ф. 133. — №10. — Арк. 35.

31. ІР НБУ — Ф. 133. — №72-75. — Арк. 4.

Церква в с. Іркліїв